

УДК 81-115'44'37:811.16'282

ПРАМОВНІ ЛОКАЛІЗМИ ЯК ДЖЕРЕЛО СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЗООНІМІЇ

Ірина НЕЧИТАЙЛО

*Київський національний лінгвістичний університет
вул. Велика Васильківська, 73, Київ
Кафедра російської та української мов
e-mail: vnech@i.com.ua*

У статті здійснено порівняльно-історичне дослідження лексичної системи слов'янських віддієслівних зоонімів у координатах слов'янської етимології та діалектології. Доведено, що опрацювання проблеми складу, семантичного словотворення та локалізації праслов'янських діалектизмів розширює можливості відтворення важливих фрагментів формування словникового складу праслов'янської мови, як і їх пізніших рефлексів доісторичної та ранньоісторичної доби.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, зоонім, девербатив, семантико-словотвірний тип, реконструкція прамови, етимологічний аналіз.

Однією з центральних проблем славістики сьогодні, як і раніше, залишається проблема відтворення праслов'янської прамови та членування праслов'янського мовного світу. Здебільшого вирішення її полягає у встановленні подібностей і розбіжностей у фонетичній, морфологічній, словотвірній, а також лексико-семантичній системах слов'янських мов. В останні чотири десятиліття дослідники хронології та діалектного розмежування спільнослов'янської прамови все частіше залучають праслов'янські діалектизми (ПД) – рефлекси мовних явищ, що набули поширення на територіях, охоплених праслов'янською мовою, і досі збереглися в архаїчних зонах сучасної Славії. На думку О.М. Трубочова, ці вузьколокальні одиниці містять цінну інформацію про діалектну диференціацію різних етапів прамови, про осередки поширення міграційних потоків праслов'ян і, врешті, про місце і час формування самої прамови¹. У цьому контексті фахівцями висуваються різні критерії доказовості явищ рефлексії. Традиційно серед них найбільш усталеними і такими, що мають найбільшу діагностуючу силу, є історико-морфологічні, історико-словотвірні, історико-лексичні та історико-фонетичні, які не випадково лягли в основу традиційного членування слов'янських мов на східні, західні і південні. І все ж у сфері аналізу ПД морфологічний, словотвірний і фонетичний критерії не забезпечують повноти аналізованої картини. З огляду на це, фахівці вважають вичерпними дослідження ПД у межах лексико-семантичних систем з чітким картографуванням даних². На нашу думку, при вирішенні проблеми членування праслов'янсь-

¹ Трубочев О.Н. Лингвистическая география и этимологические исследования // Вопросы языкознания. 1959. № 1. С.16–33.

² Варбот Ж.Ж. Связи значений и семантическая реконструкция в этимологии // Wiener Slawistischer Jahrbuch. 1992. В.38. S.233–241; Вендина Т.И. Типология восточнославянских ареалов // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 2009–2011. Москва, 2011. С.63–160; Трубочев О.Н. Лингвистическая география и этимологические исследования.

кого мовного світу базовими є питання складу, семантичного словотворення та локалізації праслов'янських діалектизмів.

Ознайомлення з працями основоположників генетико-типологічної славістики Ф.П. Філіна, О.М. Трубачова, їхніх послідовників Ж.Ж. Варбот, Л.В. Куркіної, Т.І. Вендіної та ін. дає підстави стверджувати, що вчення про прамовні діалектизми у слов'янських мовах повинні охоплювати питання встановлення і систематизації їхнього складу відповідно до семантичних і словотвірних особливостей, територіальної дистрибуції ПД у масштабах загальнослов'янської діалектної системи з подальшою діахронічною інтерпретацією діалектного членування праслов'янської мови³.

Складність опису семантичних дериваційних рис праслов'янських діалектних імен, що мали віддієслівне походження, зумовлена тим, що в сучасному мовознавстві тільки-но почала розроблятися типологія підходу до вивчення давньої ареальної лексики у діахронічному аспекті, а у сфері семантики однозначних рекомендацій для неї нема. Про це свідчить не лише той факт, що саме поняття “праслов'янський діалектизм” трактується не зовсім чітко, а й те, що питання про його параметри і періодичну віднесеність у межах слов'янської прамови не є остаточно вирішеними. У царині семантичних перетворень давніх діалектних девербативів спостерігається така ж картина: відсутність теоретичного і методичного апарату, розмитість самого поняття “праслов'янський діалектизм”, що призводить до вивчення його одночасно з архаїзмами й іншими слов'янізмами. Процес дослідження закономірностей семантичних змін у структурі цього давнього пласта лексики ускладнюється тим, що досі не розроблено принципів семантико-словотвірної типології, не визначено критеріїв відбору діалектних явищ того періоду, релевантних структурних ознак, що могли б стати основою порівняння дериваційного потенціалу на рівні діалектів.

З огляду на це, мета пропонованого дослідження – створити модель семантико-словотвірного опису девербативних імен лексико-семантичної групи “тварини”, що були притаманними праслов'янським діалектам, з урахуванням їх форм, значень і місцезнаходження в наш час. *Об'єкт* аналізу становлять ПД-зооніми з різних регіонів слов'янських мов, *предмет* – семантико-словотвірні засоби девербації ПД.

Логіка дослідження підказує, що характеристику праслов'янської спадщини слов'янських мов доцільно здійснювати відповідно до рівня зростання сили генетичних зв'язків між цими мовами за лексикостатистичними даними, тобто у такій послідовності: південнослов'янські – західнослов'янські – східнослов'янські мови⁴.

Від дієслівної основи зі значенням впливу праслов. *мырк- / *мырк<-, присутньої у праслов. *мыркъ, *мыркъ(ь), *мырк<іті, *мыркаті, утворився іменник на позначення об'єкта дії праслов. *мырксъ / *мыркс<а. Сфери його поширення – діалекти болгарської, сербської та хор-

ватської мов: болг. діал. *мр/чо* чол. р. “про брудну або смугляву дитину”, *Мр/чо* чол. р. кличка чорного собаки або смуглявої людини, серб. діал. *мр/ч* чол. р. “сажа, кіпоть”, також діал. *мрча* чол. р. “людина з темними очима, волоссям та шкірою, смуглявий; домашня тварина з темною шерстю та кличка такої тварини (чол. р. пес, жін. р.

³ Філін Ф.П. Проблемы исторической лексикологии русского языка: Древний период // Вопросы языкознания. 1981. № 5. С.12–25; Куркина Л.В. Диалектная структура праславянского языка по данным южнославянской лексики. Люблина, 1992.

⁴ Журавлев А.Ф. Лексикостатистическое моделирование системы славянского языкового родства. Москва, 1994.

корова)", діал. *мрче*, -а, чол. р. "домашня тварина з темною, чорною шерстю (кінь, віл)", *Мрче* чол. р., ім'я, топонім Мгс<а (Вітковац), хорв. діал. *mrča* жін. р., кличка білої вівці з чорними плямами біля очей та носа (чакавськ.)⁵.

Прикладами суміщення в одній словоформі локального та процесуального значень є рефлексії у південнослов'янських мовах праслов. **kotidlo* – похідного з суфіксом -(i)*dlo* від дієслова праслов. **kotiti*. До них належать болг. *котіло* сер. р. "окіт", "лігво, логовисько", діал. *котіло* сер. р. "місце, де, за народним повір'ям, зимують змії" (зах.), "народження, рід" (плевен., іхтіманськ.), "дітлахи" (разложк.), "місце, де народжуються вовчата, ведмежата" (софійськ.), "місце, де народжуються зайці" (доброслав., софійськ.), *котілу* "гніздо (зміїне, мишаче та ін.)" (врачанськ.), *кутілу* сер. р. "тварини одного поносу", макед. *котило* сер. р. "лігво, логовисько", "порода", серб. *котило* сер. р. "місце окоту, логовисько, гніздо", "рід", "народження", також діал. хорв. *kotilo* сер. р. (Дубровник, Задар)⁶.

В основі найменування об'єкта дії лежить дієслово праслов. **kręgnoti*, основа якого у поєднанні із суфіксом -*ul'a* дала праслов. **kręgul'a*. Як стверджує О. Трубачов, значення дієслова регіонального поширення, що продовжує ще індоєвропейські відношення **kręgnoti* "ціпеніти, твердіти", є похідними від "кружляти, крутити, скручувати(ся)" і демонструють різноспрямованість словотвірної та семантичної деривації основ праслов. **kręg-*, **kro↔g-*, **kręč-*, **kręk-*⁷. Отже, віддієслівне **kręgul'a* має означати "те, що піддалося скручуванню", воно і було збережене у словацьк. *krahul'a* жін. р. "загнута палиця" (морав.) та у похідному іменнику словацьк. *krahulec* – зоонімі *Accipiter nisus* "яструб-перепелятник" (новоградськ.), який свідчить про перебування словацьк. *krahul'a* на обширних теренах прадавньої Славії⁸.

До розряду віддієслівних іменників, що пройшли складний шлях семантичних змін, належить праслов. **guzь*, споріднений, очевидно, з праслов. **gъзь* і походить, на думку О.М. Трубачова, з дієслівного ітератива-дуратива праслов. **guzati* з первинним дієслівним значенням "ставати гидким, огидним, наповнюватися гиддю". Географія поширення цього девербатива у слов'янських мовах доволі обмежена: нижньоолуж. *gizk* "гедзь, овід", польськ. діал. *giz* чол. р. "гс." (варш.), білор. *giz* чол. р. "муха-гедзь"⁹. Схема семантичних перетворень праслов'янської форми видається такою: "бути гидким" → "те, що є брудним" → "те, що походить від брудного, пов'язане з ним". Отже,

⁵ Българска диалектология: Проучвания и материали. София, 1962–1971. Т.4, С.119; Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Београд, 1959–1978. Т.13, С.217, 219; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb. D.7. 1911–1916. S.49; *Hraste M., Šimunović P.* Čakavisch-deutsches Lexicon / Unter Mitarbeit und Redaktion von R.Olesch // Slavistische Forschungen 25/1. T.1. Köln–Wien, 1979. С.568; Етимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Москва, 2000. Вып. 21. С.129, 130.

⁶ Българска диалектология: Проучвания и материали. Т.1. С.252; Т.2. С.87; Т.5. С.26; Т.6. С.187; *Толовски Д., Иллич-Свишч В.М.* Македонско-русский словарь. Любляна, 1963. С.227; Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања. Скопје. Т.1. А–Н. С.385; Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Т.10. С.326; Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1898–1903. D.5. S.397; Етимологический словарь славянских языков. Вып. 11. С.204.

⁷ Етимологический словарь славянских языков. Вып. 12. С.142–143.

⁸ *Kálal M.* Slovenský slovník z literatury aj nářečí. Slovensko-český slovník a český ukazovateľ. Banská Bystrica, 1924. С.266; *Orlovski J.* Gemerský nářečový slovník. Martin, 1982. S.146.

⁹ Етимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Вып.7. С.224; *Muka E.* Slownik dolnoserbskeje řečy a jeje narěčow. St.Pb., 1911. Praha, 1926, 1928. Bd. I. S.252; Етимологічний словник української мови. Київ, 1982. Т.1. С.251–252.

зоонімічна назва сформувалася в результаті актуалізації сем означення за дією з конотативними елементами та з подальшою метонімічною трансформацією за місцем.

Етимологічну гіпотезу праслов. *męzgyъ запропонував Й. Зубатий, який пов'язав російськ. *мазгарь*, *мизгирь* з литовськ. *mezgù*, *mezgiau* “в'язати, зав'язувати”, *māzgas* “вузол”, латиськ. *megzt* “тс.”, *mazgs* “вузол”, припустивши спорідненість їх із давньоверхньонім. *māsa* “петля”, давньоісл. *moskvi*, середньонідерл. *maesche*, *mashe*, що виводяться з прагерм. *mēskō¹⁰. Коректність реконструкції підтверджується матеріалами староросійських пам'яток (*мизгирь* “павук”, XVIII ст., *мизгиревъ*¹¹): тут реалізовано мотиваційні відношення “дія” > “суб'єкт дії”: *męzgti* > ***męzga* > **męzgyъ* (слово з суфіксом *-gyъ*). Ареал рефлексії ПД **męzgyъ* охоплює північні, північно-східні та східні діалекти російської мови та західні – української мови: російськ. обл. *мизгирь* “отруйний павук, рід тарантула”, *мизгирь* “павук” (волог., вятськ., іркутськ., камчат., костром.), “малоросла людина” (нижньогор.), “слабка, ледача людина”, *мизгирь* “павук; мухолов; земляний, злий павук, тарантул; малюк, слабосильний, миршавець” (півн., східн.), *мизгирь* “павук” (перм.), *мизгирь* “павук всілякий” (вятськ.), “павук” (арханг., іркутськ.), *мызгирь* “павук, мизгир” (волог.), *мизгирь* “комаха павук” (мордов.), “павук” (кузбаськ.), *мизгирь* “про злу людину, що прикидається доброю” (забайк.), староукр. *Мезкирь* (XV ст., Вільно, особова назва), укр. обл. *мизгирь* “тарантул”, *мизгирь* “вид великого павука *Lycosa singoriensis*, тарантул південноросійський” (західн.)¹².

Спостереження за зоонімами-девербативами праслов'янського віку свідчать про закономірність напрямів семантичних змін у структурі дієслівних праоснов. Більшість найменувань тварин є об'єктними або суб'єктними назвами, утвореними внаслідок актуалізації в структурі праслов'янських дієслівних основ значень “фізичний вплив” та “стан”. Зоонімічна семантика може формуватися метонімічним зсувом “місце дії → діяч”. Особливостями ПД мікросистеми “тварини” в **південному ареалі** є поширення в архаїчних зонах болгарської (плевенська, іхтіманська, разложківська, доброславська, софійська, пірдопська), македонської, сербської (вітковацька), хорватської (дубровницька, задарська) мов; у **західному ареалі** – словацької (новоградська), нижньолужицької та польської (варшавська); у **східному ареалі** – російської (північна, східна), української (західна) та білоруської (гродненська зона) мов. Особливу цінність становлять рефлексії прамовних лексем у слов'янських мовах періоду середньовіччя (староболгарської, старопольської, старочеської, староросійської, староукраїнської і т.ін.).

Оскільки ареали всіх цих праслов'янських лексем є обмеженими, характер їх поширення не може не свідчити на користь архаїчності виявлених лексичних паралелей, які з часом зазнали руйнування. Таким чином, їх статус є найвищим у типології слов'янських ареалів, позаяк вони – живе свідчення діалектальності праслов'янського мовного континууму.

¹⁰ Zubatý J. Studie a článki. Sv.I. Výklady etymologické a lexikální. Č. 2. S.88–89.

¹¹ Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 9. (М) Москва, 1982. С.149.

¹² Малоруско-німецький словар. Львів, 1886. В.І. С.437; Гринченко Б.Д. Словарь української мови. Т.2. С.422; Етимологічний словник української мови. Київ, 1989. Т.3. С.458; Словник буковинських говірок. Чернівці, 2005. Т.1. С.584; Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х Т. Санкт-Петербург–Москва, 1880 (перевид. фотоспособом. – Москва, 1981). Т.2. С.847; Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. Вып. 18. С.226–227.

Розглянута ситуація перебуває у повній відповідності такому положенню лінгвістичної географії: щойно будь-яке мовне явище поширилося до того, що охоплює вже майже всю, але не повністю територію даної мови, стає зрозумілим, що старе, “затоплене” іншим явищем, зберігається лише подекуди у віддалених кутках. “Тому можна припустити, що однакові мовні явища, помічені в різних закутках досліджуваної території, є окремими залишками певного старого явища, яке колись охоплювало цілу територію, а тепер відступило перед напливом нового”¹³.

Зафіксовано також паралелізм давніх віддієслівних утворень з лексемами балтійських та германських мов, який може свідчити про співіснування їхніх діалектів у прадавнину зі слов'янськими і про витоки міграційних хвиль у давній Європі.

Введення до сфери історико-етимологічного вивчення обширних лексико-семантичних матеріалів периферійних діалектів Славії є сприятливим чинником для вирішення проблем реконструкції праслов'янського лексичного фонду та його етимологізації. Характер ПД-зоонімів підтверджує думку Ж.Ж.Варбот, що аналіз певних семантичних груп маргінальної лексики у відповідності з прамовними корелятами відкриває перспективи і для судження про генезу праслов'янського діалектного вокабуляру, і для вивчення його локального варіювання, і для відтворення архаїчних словотвірних моделей¹⁴. Такі відповідності можуть відбивати давню лексичну спільність деяких слов'янських і позаслов'янських діалектів і споконвічні закономірності її формування.

PROTO-LINGUAL LOCALISMS AS THE SOURCE OF THE SLAVIC ZOONYMY

Iryna NECHYTAILO

*Kyiv National Linguistic University,
Velyka Vasylkivska st., 73, Kyiv, 03680
The department of Russian and Ukrainian languages
e-mail: vnech@i.com.ua*

This paper presents a comparative-historical investigation of Slavic verbal zoonyms in co-ordinates of the Slavic etymology and dialectology. It is proved that the elaboration of composition, semantic word-formation and localization of the proto-Slavic dialectisms broadens horizons of reproduction of significant fragments of the Proto-Slavic vocabulary formation, as their later prehistoric and early-historic reflexes.

Key words: Proto-Slavic dialectism, zoonym, semantic and word-building type, verbal name, reconstruction of proto-language, etymological analysis.

¹³ Вендина Т.И. Типология восточнославянских ареалов // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 2009–2011. Москва, 2011. С.69.

¹⁴ IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь 1983 г. Мат-лы дискуссии: Языкознание / Ред. коллегия : В.Т.Коломиец, Т.Г. Линник, А.С.Мельничук, В.М. Русановский. Киев, 1986. С.50–51.

ПРАЯЗЫКОВЫЕ ЛОКАЛИЗМЫ КАК ИСТОЧНИК СЛАВЯНСКОЙ ЗООНИМИИ

Ірина НЕЧИТАЙЛО

*Киевский национальный лингвистический университет
ул. Великая Васильковская, 73, Киев
кафедра русского и украинского языков
e-mail: vnech@i.com.ua*

.В статье проведено сравнительно-историческое исследование лексической системы славянских отглагольных зоонимов в координатах славянской этимологии и диалектологии. Доказано, что разработка проблемы состава, семантического словообразования и локализации праславянских диалектизмов расширяет возможности воссоздания важных фрагментов формирования словарного состава праславянского языка, как и их более поздних рефлексов доисторической и раннеисторической эпох.

Ключевые слова: праславянский диалектизм, зооним, девербатив, семантико-словообразовательный тип, реконструкция праязыка, этимологический анализ.

Стаття надійшла до редколегії 12.06.14
Прийнята до друку 08.07.14